

T. QAYÍPBERGENOVTIŃ «MUĞALLIMGE RAXMET» POVESTINDE FRAZELOGIYALÍQ SINONIMLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Aynazarova G

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Qaraqalpaq til bilimi kafedrası, f.i.k, docent

Frazeologizmler – hár bir tildiń kórkem obrazlı, máni ótkirliğine iye bolǵan biybaha baylıǵı. Frazeologizmlerge sinonimiya, antonimiya, omonimiya, polisemiya, variantlılıq sıyaqlı mánilik ózgesheliklerdiń tán bolıwı olardıń qospalı til birliǵi ekenligin kórsetedi. Olar nominativ hám qosımsha reńkleriniń ajıralmas birliğinen ibarat bolǵan arnawlı sóylew figuraları. Frazeologizmler tildi, á sirese, kórkem ádebiy tildi janlandıradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri qálegen tildiń sózlik quramınıń eń bir bay qatlamı bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da olar kórkem shıǵarmalarda tiykarǵı til baylıqlarınıń biri sıpatında xızmet etedi. Frazeologizmler oyımızdı, pikirimizdi obrazlı etip kórkemlep, eń názik semantikalıq-stillik boyawları menen oqıwshıǵa tolıq jetkeriw ushın qollanıladı. Túrkiy tilleri arasında qaraqalpaq tili óziniń bay frazeologiyalıq fondı menen belgili. Olardıń hár birinde xalıqtıń ásirler boyı jıynaǵan ushır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgeri saqlanǵan. Sonlıqtan da tildiń hasıl baylıqlarınıń biri sıpatında bahalanatuǵın frazeologizmlerdi hár tárepleme izertlew, jıynaw hám olardı saqlap qalıw, olardı ádebiy til mülkine aylandırıwǵa ilimiy jaqtan úles qosıw, baha beriw oǵada áhmiyetli.

Hár bir milliy til óziniń bay sinonimlik qurallarına iye. Leksikalıq, grammatikalıq, frazeologiyalıq sinonimler tildiń biybaha baylıǵı bolıp sanaladı. Bul baylıqtan orınlı hám maqsetke muwapıq túrde paydalanılsa sóylewdiń tásirsheń hám kórkem bolıwına alıp keledi. Sonlıqtan da shayır hám jazıwshılar, belgili sóz ustaları tildiń sinonimlik baylıǵınan orınlı túrde paydalanıwǵa úlken itibar berip kelgen. Biraq soǵan qaramastan til biliminde erisilgen nátiyjelerge qaramay, frazeologizmler sistemasındaǵı sinonimiya qubılısın izertlew máselesi áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp qalmaqta.

Sinonim frazeologizmler degende mánileri jaqın, hár qıylı dúziliske iye frazeologizmler názerde tutıladı. Tilimizde sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki nızamlıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. Bunday sinonimlerdiń ayırıqshalıqları ápiwayı jay sózlerge qaraǵanda oǵada ótkir seziledi. Sonlıqtan da tildegi sinonim frazeologizmlerdi izertlewdiń, olardı hár tárepleme úyreniwdiń áhmiyeti úlken.

Til biliminde frazeologizmlerdegi sinonimiya qubılısı haqqında hár túrli pikirler bildirilgen. A.M.Emirova: «tildiń frazeologiyalıq quramında sinonimlik qatarlardıń payda bolıwın onıń sistemalıq ózgesheliginiń bir kórinisi» ekenligin [1.97.] al, Yu. Avaliani hám L.Royzenzonlar: «Leksikalıq hám frazeologiyalıq sinonimler bir-birine jaqın bolsa da, óz-ara teń jaǵdaylar emes hám de olardıń hár biri óz aldına lingvistikalıq jaqtan izertlew obekti bolıwı kerek», [2.165-173.] -dep kórsetedi.

Túrkiy tillerinde sinonim frazeologizmler Sh. Raxmatullaev, A. Bolǵanbaev, V. Xanbikova, K. Mamedova, M.Vafoevalardıń miynetlerinde arawlı izertlengen. [3. 47-131; 336; 24; 23; 127.]

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sinonimler sinonimler S.T. Naurızbaeva, A.Bekbergenov, J.Eshbaev, A. Pirniyazova, B. Yusupova, J. Tańırbergenovlardıń [4. 55-57; 26-34; 35-39; 74-80; 62-74.] miynetlerinde sóz etilgen. Tilimizdegi sinonimlerdiń jasalıwınıń da ózine tán ózgeshelikleri bar. Tildegi sinonimlerdiń kópshilik bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri jay sózlerge qaraǵanda obrazlı ekpressivli bolıp kórkemlikke, ótkir mánige iye bolıp keledi. Sonlıqtan da hár bir kórkem sóz sheberi tildiń usı baylıqlarınan sheber qollanıwǵa háreket etedi. Qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshılarınıń biri T. Qayıpbergenov óziniń «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologiyalıq sinonimlerde hár qıylı stillik boyawlardı beriw maqsetinde paydalanǵanın kóriwimizge boladı. Máselen, qorqınısh semimin súwretlew ushın jazıwshı tómendegi frazeologiyalıq sinonimlerde paydalanadı:

Shanıshqınıń úsh tili jambasına kirip ketipti. **Júregimiz suw ete qaldı.** («Muǵallimge raxmet», 7-bet).

Tosınnan shıqqan bul seske **selk ete qaldım.** («Muǵallimge raxmet», 7-bet).

Ata-analarımız bolsa shoshqanıń góshin qazanǵa salmaq túwe, atın aytsań **zir etip, tóbe shashları tik turadı.** («Muǵallimge raxmet», 9-bet).

Dúysen mollanı házir kórgende **júregim silkinip** ketti. («Muǵallimge raxmet», 72-bet).

Endi **júregim tarsa ayrılıp** kete jazladı. («Muǵallimge raxmet», 75-bet).

Bul berilgen gáplerde adamda bolatuǵın qorqınısh sezimi hár qıylı frazeologizmler menen berilgen. Jazıwshı hár qanday situaciyaǵa baylanıslı bir-biri menen sinonim bolǵan frazeologizmlerde tańlap alıp jumsaydı. *Júregimiz suw ete qaldı, selk ete qaldım* frazeologizmleri birden qattı qorqıp ketiwdi bildiredi. Al *zir etip, tóbe shashları tik turıw, júregim silkinip, júregim tarsa ayrılıp* degen frazeologizmler bolsa sál basqasharaq máni boyawlarına iye. Yaǵınıy, bular aldınıǵısay birden bolatuǵın qorqınısh emes. Jazıwshı frazeologizmler menen qatar dara sóz sıpatındaǵı sinonimlerin de jumsaydı. Dara sóz sıpatındaǵı sinonimlerinde mánilik boyawlardı kórmeymiz. Mısalı:

Meniń **qorqqanımdı** sezse itimal: Toqta, kóylegińniń etegindegi shańdı qaq, -dedi ol maǵan. («Muǵallimge raxmet», 9-bet).

Aldı menen ózi **qorqıp** qashıp ketti. («Muǵallimge raxmet», 10-bet).

Birden qasha qoymadım. Sóytse de **qorqıńqırap** turman. («Muǵallimge raxmet», 7-bet).

Bul mısallarda tek qorqınısh sezimin atap kórsetiw ushın ǵana jumsalǵan. Bullar qosımsha emocional-ekspressivlik boyawǵa iye emes.

T. Qayıpbergenovtıń «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologiyalıq sinonimledi kóp ushıratamız. Jazıwshı olardı sheberlik penen jumsaydı:

1. Ol bizlerdiń jańa asıq oynaǵan jerimizge **kóz jiberdi**. («Muǵallimge raxmet», 9-bet). Áytewir shúy tóbemnen baslap tabanıma deyin **názer salıp** qarap ótti. («Muǵallimge raxmet», 17-bet).

2. ... – Bul sózge **tóbem kókke jetkendey quwandım**. («Muǵallimge raxmet», 39-bet). **Quwanǵanımnan júregim jarılıp** kete jazladı. («Muǵallimge raxmet», 21-bet).

3. Boldıńız ba, - dedi Meńlimurat aǵa biraz **kegirdek sozıspadan** soń. («Muǵallimge raxmet», 46-bet). Yaǵınıy, úlkenler óz-ara kelise almay, birewleri birigip jasayıq dese, ekinshileri, «yaq, darawara jasaymız» desip **qızıl kegirdek bolısp** atırǵan kúnler edi. (T.Q. Muǵallimge raxmet. Pov. 3-bet).

Birinshi mısalda «qaraw» mánisin bildiretuǵın **kóz jiberdi** hám **názer salıp** frazeologizmleri sinonimler. Bular arasında mánilik ózgesheligi sezilmeydi. Qálegen waqta biriniń ornına birin jumsap kete berse boladı. Olar tilde birdey sózlerdi qaytalamaw ushın qollanıladı. Al, ekinshi mısalda berilgen «quwanıw» mánisin bildiriwshi frazeologizmler (*tóbem kókke jetkendey, júregim jarılıp*) *quwanıw* sózi menen birge qatara jumsalǵan. Bul jerde frazeologizm háreketiń ózin emes, al onı sıpatlap kelip, emocional-ekspressivlik boyaw arqalı qanday dárejede ekenligin bildirip tur. Úshinshi mısalda berilgen *kegirdek sozıspa, qızıl kegirdek bolıw* frazeologizmleri tartıs, jánjel, urıs, degen sózlerdiń sinonimi bolıp, sóz benen tartıswdı ańlatadı. Bul frazeologizmlerdiń dara sóz sıpatındaǵı sinonimlerin de jazıwshı óz shıǵarmasında ónimli jumsaǵanın kóriwge boladı:

Meńlimurat aǵa ruqsat bergen menen de, bayaǵıday **tartıs** jáne baslandı. (T.Q. Muǵallimge raxmet. Pov. 46-bet).

Dáriw apama **urısadı**, joq jerden **jánjel** shıǵaradı. (T.Q. Muǵallimge raxmet. Pov. 48-bet). Bul mısallardaǵı *tartıs, urıs, jánjel* sinonimleriniń mánisinde aytarlıqtay ózgeshelik sezilmegen menen olar bir sózdi qaytalamaw maqsetinde qollanıǵan.

Frazeologizmler jeke sózdiń ekvivalenti bolsın, meyli bular ózli-ózi sinonim bolıp jumsalsın – barlıq jaǵdaylarda da ayrıqsha kórkemlilik máni payda etip otradı. Sonlıqtan bular tildiń barlıq stillerinde qollanıla bermeydi. Olardıń hár biri ózine ılayıq belgili orın tańlaydı. [5. 198]

Frazeologiyalıq sinonimler óziniń dara sóz sıpatındaǵı sinonimlerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik boyawına iye. Sonlıqtan da frazeologizmler quramalı bolǵan qubılıstı, adamnıń hár qıylı háreketlerin, psixologiyalıq halatların Máselen, *jani kózine kóriniw*- qıylanıw; *qulaq túriw* –tıńlaw; *kóz qıyıǵın salıw*-qaraw; *beti bilsh etpew*-uyalmaw; *qabaǵınan qar jabıw*-ashıwlanıw; *awzına qum quyıw*-úndemew hám t.b. Bunday sinonimlik qatardaǵı frazeologizmlerde dara sózlerge salıstırǵanda korkemlilik, obrazlılıq kúshlirek boladı. Sebebi, frazeologizmlerde emocionallıq-ekspressivlik máni jay, ápiwayı dara sózlerge salıstırǵanda basımıraq bolıp keledi. Leksikalıq birlikke qaraǵanda frazeologizmler semantikalıq hám stillik jaqtan aytilajaq pikirdi kórkem obrazlı etip súwretlewde hám bir sózdi tákirar qollanbawda úlken áhmiyetke iye.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Эмирова А.М. Некоторые актуальные вопросы русской фразеологии. – Самарканд: СамГУ, 1972.
2. Авалиани Ю.Ю. Ройзензон Л.И. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний// Лексическая синонимия (сборник статей). – М.: Наука, 1967.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент: ФАН, 1966; Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Ғылым, 1970; Мескутов В. Синонимы в современном туркменском языке. Автореф. дис. ... кан. филол. наук. – Ашгабад, 1962; Ханбикова Ш.Х. Синонимы в татарском языке. Автореф. дис. ... кан. филол. наук. – Казан, 1962; Мамедова К.А. Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском литературном языке. АКД. –Баку. 1983; Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик тахлили. Филол.фан.ном. ...дис. – Тошкент, 2009.
4. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. –Ташкент, 1972; Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1985. – Б; Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография)- Нөкіс: «Қарақалпақстан»баспасы. 2020-жыл; Юсупова Б. Қарақалпақ тилинин фразеологиясы хәм оны изертлеудің гейпара мәселелери. Ташкент, «Тafakkur avlodi» баспасы 2020-жыл, Таһирbergenov J. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. Monografiya. –Nókis: «Impaz» baspası, 2021-jii.
5. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. Алматы, 1970.